

Харківська та Київська лінгвістичні школи 20-30 рр. ХХ ст.: два підходи до формування літературного стандарту української мови з погляду Юрія Шевельова

О. С. Черемська

Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця
Corresponding author. E-mail: Olha.Cheremaska@hneu.net

Paper received 24.03.17; Accepted for publication 28.03.17.

Анотація. У статті проаналізовано лінгвістичну концепцію філолога-славіста Юрія Шевельова щодо нормування української мови у 20-30 рр. ХХ ст. Висвітлено погляди мовознавців двох напрямів, двох лінгвістичних шкіл досліджуваного періоду - Харківської та Київської; виокремлено характерні риси та диференційні ознаки цих шкіл з огляду на творення літературного стандарту української мови. Науково інтерпретовано методологічні засади лінгвістичних пошуків українських мовознавців – представників поміркованого та пуристичного підходів.

Ключові слова: лінгвістична концепція, Харківська лінгвістична школа, Київська лінгвістична школа, літературний стандарт української мови, мовний пуризм.

Вступ. Питання творення літературного стандарту української мови в історичному аспекті завжди були в колі зацікавлень Ю. Шевельова. Учений ґрунтовно досліджує історію становлення та формування української літературної мови від княжих часів і до кінця ХХ ст., окреслює внесок класиків художнього слова – Г. Сковороди, І. Котляревського, П. Куліша, Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, М. Зерова, М. Хвильового, В. Підмогильного, П. Тичини та ін., а також мовознавців 20–30-х років – О. Курило, В. Ганцова, О. Синявського, В. Сімовича, М. Сулими, К. Німчинова, М. Наконечного, Л. Булаховського та ін. – у її становленні й нормуванні. Лінгвістична концепція Ю. Шевельова, його принципи й підходи до аналізу процесу вироблення мовного стандарту у 20-ті роки є важливими для осмислення неопізнаних здобутків лінгвістичних шкіл в історії української літературної мови 20–30-х рр. ХХ ст., а також для сучасного мовнолітературного процесу, й саме на них зосередимо увагу.

Метою роботи є визначення характерних рис і диференційних ознак Харківської та Київської лінгвістичних шкіл з погляду їх участі у формуванні літературного стандарту української мови у 20-30 рр. ХХ ст.

Огляд літератури. Наукова спадщина Ю. Шевельова в цьому аспекті вже частково була об'єктом вивчення й аналізу мовознавців С. Вакуленка, В. Глуценка, П. Гриценка, А. Даниленка, Р. Зорівчак, В. Калашника, Л. Масенко, М. Мозера, І. Муромцева, О. Муромцевої, І. Рябіної й О. Скопненка та ін. Однак проблема дослідження внеску Харківської та Київської філологічних шкіл, і зокрема Ю. Шевельова, у процес стандартизації української літературної мови ще потребує вивчення. Окремі аспекти цього питання вже частково були об'єктом нашого розгляду [1]. Отож зосередимо увагу на значенні Харківської та Київської лінгвістичних шкіл в мовнолітературному процесі другого десятиліття ХХ ст.

Матеріали і методи. Глибинне розуміння мови як окремих системи, що є складником вселенської духовної культури, а також проблем сучасної української лінгвістичної науки, що залишила поза увагою діяльність мовознавців 20-30 рр. ХХ ст., спонукало Ю. Шевельова залучити до наукової комунікації їхні

праці доби українізації, узагальнити значення їхнього доробку в історії українського мовознавства. У наукових працях «Думки проти течії» (1949), «Внесок Галичини у формування української літературної мови» (1949), «Нарис сучасної української літературної мови» (1951) «Всеволод Ганцов. Олена Курило» (1954), «Пуризм в українській мові» (1966), «Галичина в формуванні нової української літературної мови» (1975), «Потебня і стандарт української літературної мови» (1992), «Про критерії в питаннях українського офіційного правопису» (1995), «Так нас навчали правильних проізошених» (1998) та й зрештою у спогадах «Я, мене, мені... (і докруги). Спогади» (2001) учений накреслює шлях формування української літературної мови, акцентуючи на значенні наукових підходів напрямів, шкіл 20-х років ХХ ст. у цьому процесі. Цій темі присвячено зокрема працю «Покоління двадцятих в українському мовознавстві» (1959), уміщену згодом у книзі «Портрети українських мовознавців» (2008), а також англomовну монографію «Українська мова в першій половині двадцятого століття, 1900–1941. Стан і статус», що її українською мовою переклала О. Соловей (1987). У процесі дослідження використано загальнонаукові методи спостереження й зіставлення мовних фактів, а також описовий метод для систематизації та узагальнення матеріалу.

Результати та їх обговорення. У 20-ті рр. ХХ ст. в історії розвитку мови склалася сприятлива ситуація, спричинена відновленням української державності. За словами Ю. Шевельова, на підмурівку негайно треба було зводити мури: «Це було те історичне завдання і обов'язок, що постали перед поколінням двадцятих років», зокрема створення підручників – граматики, орфографічних порадників, хрестоматій з мовним коментарем, словників [2, с.11]. У цей важливий історичний момент необхідною була праця багатьох: як популяризаторів (письменників, літературознавців, журналістів), так і вчених-мовознавців, спрямована на далеку мету. «Осягнення їхні в двадцятих роках величезні. Найбільше вони стосувалися до трьох вирішальних ділянок: угрунтування і усталення норм літературної мови, вивчення історії української мови, зокрема опрацювання загальної схеми цієї історії, від постановня протоукраїнських говірок у надрах пра-

слов'янської мови до новіших часів; нарешті української діалектології, науки, що мала дати відповіді на багато проблем історії мови і допомогти в усталенні норм сучасної літературної мови. Досліди двадцятих років у всіх трьох ділянках принесли силу нового матеріалу, по-новому оцінили чимало старих і відомих фактів. Але, може, найбільше важить те, що тепер уперше в історії українського мовознавства постали наукові осередки і почали творитися окремі наукові школи з своїми власними традиціями, накреслилася можливість переємности, нормального контакту поколінь» [2, с. 11–12]. Так розкриває вчений значення й окреслює заслуги періоду двадцятих років в історії українського мовознавства.

У підрозділі із назвою «Нормалізація літературної мови» схарактеризовано підходи двох шкіл періоду 20-х: *етнографічної*, тобто *київської* (Ю. Шевельов називає її пуристичною з огляду на намагання представників «замінити елементи, що сприймалися як не властиві українській мові, на питоменно національні»), та *харківської* (мовознавець називає її *поміркованою*, представленою прихильниками «синтетизму (бо йшлося про синтезу народної й книжної традиції, хутірських та урбаністичних елементів»)), або ж *крайніми пуристами* й *поміркованими пуристами* [3, с. 166]. Саме такі назви стосовно двох напрямів стандартизації української мови та двох підходів у ставленні до чужомовних елементів зафіксовано у пізнішій праці Ю. Шевельова «Українська мова в першій половині двадцятого сторіччя, 1900–1941. Стан і статус» (1951).

Представників Харківської школи Ю. Шевельов називає поміркованими пуристами, схвально оцінюючи їх виражену позицію щодо іншомовних елементів у літературній мові. До поміркованих пуристів Ю. Шевельов зараховує О. Синявського, М. Сулиму, М. Наконечного, О. Курило (в пізніших роботах) та ін., відзначаючи, що близько до них стояли В. Ганцов, А. Ніковський і ще дехто. Зауважуючи, що крайні пуристи були сильніші в Києві, помірковані – в Харкові, учений наголошує на провідній ролі Харкова у виробленні стандарту літературної мови: «Норми української літературної мови» О. Синявського хоч і видані в Києві (1931), але написані в Харкові; з Харкова вийшла ініціатива двох колективно написаних і зредагованих Л. Булаховським детальних оглядів нової української літературної мови: «Загальний курс української мови для вчителів-заочників» (1929) і «Підвищений курс української мови» (1931). Ці три праці були великим осягом в описі літературної мови того часу. «Для зручності про два напрями в мовоз-

навстві можна говорити як про харківську й київську школи» [3, с. 166–167].

Варто зауважити, що перед ученими стояли завдання надзвичайно складні завдання, оскільки українське письменство, що творило на основі народної мови впродовж сторіччя, не могло подолати впливів діалектної мови (йдеться про окремі варіанти літературної мови на Заході й на інших теренах України – О.Ч.). Усіх об'єднувала думка про традиції Шевченка як основу загальнолітературної мови, однак потрібно було витворити ще наукову й ділову мову. Отож попри розбіжності, які загалом не перешкоджали комунікативній функції мови, «до повної стандартизації всіх деталей було ще дуже далеко» [2, с. 12]. Учений зазначає, що складність полягала в тому, що навіть киево-полтавські говірки, що лягли в основу літературної мови, мали низку паралельно вживаних варіантів, зокрема на Лубенщині: **гість і гость, хід і ход, шуму і шума, сира і сиру, його громом убито і його громом убило** тощо. Щоб із різноманітних форм вибрати в кожному випадку один варіант і проголосити його нормою, потрібно було віднайти критерії в підході до діалектного матеріалу, а не шукати їх у діалектах. Ще одна складність у пошуках стандарту полягала в тому, що необхідно було врахувати потужну традицію літературної мови, яка, однак, ще не дає гарантії для доцільності закріплення певного варіанту: «Зважати слід не тільки на минуле, а й на майбутнє, взяти до уваги тенденції розвитку мови, знайти баянс між вірністю традиції й розумінням лінії розвитку» [2, с. 13].

Саме шляхи подолання цих труднощів зумовили різні напрями й підходи, пов'язані з відповідними групами вчених (школами). Численною і впливовою була етнографічна школа, основана на народній традиції, на думку вченого, «у практичних висновках була виразно архаїзаторською»¹ [2, с. 13]. Її яскравими представниками були Є. Тимченко та О. Смеречинський (у синтаксі), А. Кримський (у словництві), О. Курило в «Увагах до сучасної української літературної мови» (до 1925 р.). І. Огієнко (за кордоном) [2, с. 13]. Погляди цієї школи були активно сприйняті, оскільки йшлося про чистоту мови як вияву душі нації, а її праця була як корисною, «поскільки виявляла національні питоменності української мови і виводила на світло денне чуже, позбавлене коріння й ґрунту», так і небезпечною, «коли те, що здавалося національно питоменним, безоглядно накидалося літературній мові» без огляду на те, наскільки воно життєздатне і забезпечить жанрово-стилістичне розмаїття модерної української літератури [2, с. 14].

¹Аналізуючи впливи київської (пуристичної) школи, мовознавець відзначає, що вони найбільше «позначилися на багатьох термінологічних словниках, в яких пропонувано замінити екватор на рівник, паралельний на рівнобіжний, конус на стіжок, сектор на витинок, штепсель на притичку, курсив на письмівку тощо». Учений зокрема підкреслює, що «мовознавці цієї школи приділяли пильну увагу також синтаксі. І тут вони вбачали основне в наблизненні літературної мови до розмовної, в очищенні її від сліпо перейнятих російських синтаксичних форм. Пуристи відкидали форми й конструкції, не притаманні розмовній мові без огляду на те, чи були вони запозичені недавно з російської мови чи в старовину з грецької й латинської: активні дисприкметники, пасивні конструкції, віддіслівні іменники вважалися невластивими українській мові. Кримський заходив так далеко, що навіть слово зміст у публікаціях ВУАН замінив на де що є. Такий спрощений підхід набирає малоощо не гумористичних рис у «Зразках поміркованого слова» (Київ 1929) Олександра Синявського (не плутати з Олексою Синявським!). Взагалі іменникові конструкції рекомендовано заступати дієслівними» [3, с. 167]. Далі вчений наголошує на перевагах Харківської школи: «Мовознавці харківської школи не були такими категоричними. Вони не відкидали конструкції, засновані на європейській традиції й практиці, хоч і вважали бажаним частіше, ніж досі, вдаватися до форм «своїх». Помірковані пуристи чітко розмежовували різні стилі й жанри, в той час як екстремісти не брали їх під увагу. В синтаксі помірковані боронили, як і в лексикографії, синтезу народних компонентів з асимільованими європейськими. (В лексикографії цей підхід добре ілюструє «Практичний російсько-український словник» М. Йогансена, М. Наконечного, К. Німчинова і Б. Ткаченка – 1926)» [3, с. 167–168].

Отож друга школа (названа «харківською школою»), що представляла більш помірковані погляди, брала до уваги традиції сучасної літературної мови та перспективи її майбутнього розвитку, оскільки важливо було вивчати мову минулого й сучасності. Особлива її заслуга полягає в осмисленні й систематизації фактів історії української мови. О. Синявський написав про мову Г. Сковороди, Г. Котлярьського й Т. Шевченка, а М. Сулима – про мову Т. Шевченка, Лесі Українки, А. Тесленка й М. Хвильового. Ці студії завершилися працею М. Сулими «Історія української літературної мови» (1928). Саме ці праці, як вважає Ю. Шевельов, стали підґрунтям для практичної діяльності «над усталенням норм літературної мови в її поодиноких ділянках». Найвизначнішу роль в усталенні норм літературної мови й у складанні «Українського правопису» (1928 р.) Ю. Шевельов відводить О. Синявському (в орфоєпії та морфології) та М. Сулимі (в синтаксисі), С. Єфремову, В. Ганцову, Г. Голоскевичеві, М. Грінченко, А. Ніковському (у словництві). Заслуга їх у тому, що вони зуміли поєднати народну й книжну традиції з критичним використанням праць етнографічної школи. Своєю працею вони дбали «про європейську українську літературну мову, що виросла з традиції, але переросла її. Про понадговіркову синтезу говірок. Про живий зв'язок з традицією, зв'язок творчий» [2, с. 15].

На початку 30-х років розвиток мовознавства в Україні спрямовано в інше русло: усе національне кваліфіковано як націоналістичне, а націоналістичне – як антирадянське. Правописні норми зазнали значних змін. За свідченням Ю. Шевельова, до правопису 1928 року внесено 126 поправок, а розділ про чужі слова переписано. Там, де українські слова мали подвійні форми, перевагу надано формі, ближчій до російської. Діяльність в галузі лексикографії названо «науковим шкідництвом», а словники, як «націоналістичні», вилучено й заборонено² [4].

Про те, за якими принципами та за яких умов відбувалося нормування української мови, починаючи з 30-х років, ґрунтовно описано також у статтях «Про критерії в питаннях українського офіційного правопису» й «Так нас навчали правильних проізоношень». Констатовано, що після згорання українзації було висунуто критерій «взорування на російській мові й правописі», що практично зводився до двох головних стратегій: 1) якщо українська мова або її діалекти мали варіанти, вибирати той, що був близький до російської мови або спільний з нею; і 2) якщо слова або написання бракувало в українській мові, позичати

²Сам Ю. Шевельов з цього приводу зауважує: «Сказане аж ніяк не означає, що праця українських мовознавців того періоду пішла цілковито намарне. Вперше за свою історію українську мову нормалізовано, вперше нормалізація відбулася на наукових підставах. Багато усталеного мало зійти нанівець, уневажнитися; багато перетривало всі драматичні події наступних років, коли в суті речі всіх мовознавців доби українзації змусило мовчати, а переважну кількість просто знищено» [3, с. 169] Те саме стосується до українзації в цілому: «Не зважаючи на штучність, необґрунтованість, внутрішні суперечності, трагікомічні надужиття та зигзаги, вона ще раз довела, що українська мова є мовою літературною, а не просто сумою діалектів, поширила знання цієї мови серед різних шарів населення і допомогла зберегти її в наступний період обмежень та переслідувань [3, с. 169]

³Щодо цього Ю. Шевельов зазначає: «Між мовознавством і письменниками зяяла безодня. Показово, що М. Гладкий присвятив окрему книжку критиці – не раз дуже різкій – мови сучасних письменників («Мова сучасного українського письменства» ... Письменники зустріли книжку вороже. Не так гостро, але в суті речі з тих самих позицій критикує мову Хвильового М. Сулима (1925). Сулима систематично пропонує, «щонайсвідоміші, найкардинальніші особливості української народно-масової фразеології» в протиставленні до «зросійщеності великих міст, донецьких заводів, колоній, бараків, санаторійних зон, відповідальних спец...» і до «сучасної інтелігентської балачки, письменницької, наукової, газетної та ін. городянської мови». Суттєвим однак у цій дискусії, на думку вченого, було те, що «незгода між письменниками й мовознавцями (принаймні представниками етнографічної школи) була симптоматична. Вона вказувала, що «ідеальна» літературна мова, як її уявляли вчені, є поняттям абстрактним. Щоб вона перемогла, треба було б – в найкращому випадку – довгих років, а на той час це була утопія (як був утопією правопис, що вимагав переучувати всі іншомовні слова). У взаємодії того, що існувало, і того, що мусило б існувати, при обопільних поступках і здобутках поволі витворився б компроміс. Якби українцізація протрималася довше, ймовірно, так би й сталося. Але українцізація не протрималася. З 1931 року вона втрачає на силі й розмаху. 1933 року її фактично припиняють» [3, с. 168–169].

їх з російської, звичайно, у відношенні один до одного. Історичну традицію і фонетичну та морфологічну системи української мови при цьому не brano до уваги [4, с. 5].

Отож праця мовознавців і популяризаторів була «належно» оцінена радянською системою: усі провідні науковці були заарештовані і заслані або знищені. Однак усі зміни, внесені в 30-ті роки, не спромоглися скасувати й знищити те, що зробив О. Синявський разом з одноумцями. Тільки через двадцять років після появи «Норм» О. Синявського вийшов колективний «Курс сучасної української літературної мови» за редакцією Л. Булаховського, який лише деталізував підхід О. Синявського, але не перевершив його.

Підбиваючи підсумки, Ю. Шевельов відзначає актуальність ідей мовознавців 20-х років, які, працюючи над унормуванням української літературної мови, намагалися зберегти її самобутність, ґрунтуючись на принципі традиційності й критично оцінюючи напрацювання минулого, накреслили шляхи розвитку мови: «Їхні ідеї ще не згасли, Вони тліють у попелі. Можна ще їх розкопати й полум'я роздмухати» [2, с. 25]. І сам акцентує на тому, що варте особливої уваги сучасних мовознавців, а саме монументальних серед наукового доробку 20–30-х років працях, які мають значення «авторитету і закону для української літературної мови». Це праці О. Синявського «Норми української літературної мови» (Харків, 1931) для фонетики і граматики; «Російсько-український словник Української Академії Наук (т. 1: А – Ж; т. 2 в 3-х кн.: З – Н; т. 3 в 2-х кн.: О – П. Київ, 1924–1932) – для лексики; «Уваги до сучасної української літературної мови» О. Курило, що мала 11 перевидань. Особливо значущий вклад Олени Курило у створення термінологічних словників, вагомий її вплив на український синтаксис, фразеологію й почасти словотвір, а також обґрунтування самобутніх рис, чим, на переконання мовознавця, саме вона визначила шлях розвитку української літературної мови.

Цікаво, що представники українського письменства по-різному сприйняли обидва підходи мовознавців, і своєю творчістю засвідчили їх життєздатність. У пізнішій праці «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус» Ю. Шевельов описує реакцію українських письменників щодо двох підходів до стандартизації української мови, наголошуючи, що етнографічна школа майже не мала послідовників серед письменників, тоді як європеїзований підхід знайшов утілення в окремих творах³.

Отже, підсумовуючи, наголосимо, що всі напрацювання мовознавців 20-х рр. могли б сьогодні стати поштовхом до ґрунтовних мовознавчих студій у різних галузях мови: «І справді, щоб подолати свою теперішню відсталість і провінційність, українське мовознавство в Україні повинне відновити свій духовний контакт з поколінням двадцятих років. Продовжувати можна й треба від здобутого тоді. ... Ідеї, розвинені людьми двадцятих років, факти, ними нагороджені й пояснені, не можна обійти і їх не можна знищити. Вони існують. На ґрунті їх, у єднанні з ними, в творчому змаганні з ними може – і буде – рости українське мовознавство майбутнього» [2].

Висновки. Таким чином, висловлені в аналізованих працях думки вченого вияскравлюють складний і

суперечливий шлях розвитку української літературної мови в окреслений період, що однак за інших історичних умов міг би претендувати на безсумнівний успіх, оскільки мав під собою ґрунтовну аналітичну основу в усіх сферах мови. Таку основу було закладено багатогранною діяльністю двох напрямів, підходів і, зрештою, шкіл, народжених у наукових дискусіях, покликаних до життя нагальною потребою реалізувати завдання, не до кінця виконане попередніми поколіннями мовознавців. Це завдання полягало у створенні стандарту української мови. Важливим є й те, що в процесі нормування української літературної мови переважила ініціатива Харківської школи, орієнтованої на європейську перспективу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Черемська О. С. Погляди Юрія Шевельова щодо нормування української літературної мови (20–30-ті роки ХХ століття) / О. С. Черемська // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія філологія. – 2009. – № 854. – Вип. 57. – С. 44–48.
2. Шевельов Ю. Покоління двадцятих в українському мовознавстві / Ю. Шевельов / Портрети українських мовознавців. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. – С. 8–30.
3. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941) / Ю. Шевельов // Стан і статус. – Сучасність, 1987. – 294 с.
4. Шевельов Ю. Про критерії в питаннях українського офіційного правопису / Ю. Шевельов // Мовознавство. – 1995. – Ч.2 – 3. – С. 3 – 9.

REFERENCES

1. Cheremskaya O. S. Yuriy Shevelov's considerations on the problem of Ukrainian literary language standardization (in the 20–30-th years of XX century) / O. S. Cheremskaya // Journal of VN The Karazin Kharkiv National University. Series: philology. – 2009. – № 854. – / Vol. 57. – P. 44–48.
2. Shevelov Y. Generation of the twenties in Ukrainian philology / Y. Shevelov / Portraits of Ukrainian Linguists. – K.: The university publishing house "KM Academy", 2002. – P. 8–30.
3. Shevelov Y. Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century (1900–1941): Its State and Status / Y. Shevelov // – Suchasnist, 1987. – 294 p.
4. Shevelov Y. About criteria in questions of Ukrainian official spelling / Y. Shevelov // Movoznavstvo. – 1995. – part2 – 3. – P. 3–9.

Kharkiv and Kyiv Linguistic Schools in 1920s and 1930s: two approaches to creation the literary standard in Ukrainian language in Yuriy Shevelov's point of view

O. S. Cheremskaya

Abstract. The article analyzes the linguistic conception of philologist slavist Yuriy Shevelov on normalization of the Ukrainian language in 1920s and 1930s. The views of linguists of two lines, two linguistic schools of the period given have been considered. The characteristics and distinguished features of these two schools have been defined with respect to creation of literary standard of Ukrainian language. Methodological basis of the linguistic studies of Ukrainian linguists, followers of moderate and purist approaches, have been interpreted in the scientific way.

Keywords: *linguistic conception, Kharkiv Linguistic School, Kyiv Linguistic School, literary standard of the Ukrainian language, language purism.*

Харьковская и Киевская лингвистические школы 20-30 гг. ХХ в.: два подхода к формированию литературного стандарта украинского языка с точки зрения Юрия Шевелева

O. S. Cheremskaya

Аннотация. В статье проанализирована лингвистическая концепция филолога-слависта Юрия Шевелева по нормированию украинского языка в 20-30 гг. ХХ в. Освещены взгляды языковедов двух направлений, двух лингвистических школ исследуемого периода - Харьковской и Киевской, выделены характерные черты и дифференциальные признаки этих школ с учетом создания литературного стандарта украинского языка. Научно интерпретировано методологические основы лингвистических поисков украинских языковедов - представителей умеренного и пуристичного подходов.

Ключевые слова: *лингвистическая концепция, Харьковская лингвистическая школа, Киевская лингвистическая школа, литературный стандарт украинского языка, языковой пуризм.*